

Aukštaitijos ir Žemaitijos paribio vietinių gyventojų savimone

Petras Kalnius

Dabartinis žemaičių kultūrinis judėjimas ir jo plėtojimosi peripetijos, siūlymai kurti savivaldos makroregionus bei labai dažnai žiniasklaidoje girdimos spekuliacijos dėl etnografinės Žemaitijos ribų verčia prie šio klausimo grįžti kalbininkus, istorikus ir etnologus. XX a. galutinai išsiaiškinta gana tiksli lingvistinė žemaičių ir aukštaičių tarmes skiriančioji riba. Surinkta ir kartografuota gausi etnografinė medžiaga, iš kurios galime spręsti apie aukštaičių ir žemaičių materialinės kultūros reiškinių arealų paplitimą. Straipsnio autorius kelia klausimą: kur yra aukštaičių ir žemaičių tarmių paribio gyventojų, turinčių aukštaičių ir žemaičių savimonę, skiriamoji riba, ar įmanoma ją tiksliai nubrėžti, ar ji kinta?

Dr. Petras Kalnius, Lietuvos istorijos institutas, Etnologijos skyrius, Kražių 5, LT-01108 Vilnius, el. paštas: kalnius@hotmail.com

Žemaičių bendruomenės nariams savęs kaip žemaičių suvokimas yra kasdienybės realija, pagrįsta tam tikrais tapatumo kriterijais. Tyrimo objektas – lokalinė lietuvių autochtonų bendruomenė, gyvenanti prie kalbininkų nustatytos aukštaičių ir žemaičių tarmių skiriamosios ribos. Straipsnio tikslas – išsiaiškinti, ar dabartiniam minėto paribio gyventojų savęs tapatumui dar turi kokią nors reikšmę istorinės Žemaitijos reminiscencijos, ar kasdienybėje pasireiškianti jų savimone grindžiama vien tik kultūrinio savitumo išivaizdavimu. Taip pat siekiama nustatyti, kiek kalbininkų ir etnografų nubrėžtos žemaičių kultūros ploto ribos sutampa su gyventojų, suvokiančių save žemaičiais, paplitimo riba. Remdamiesi literatūroje esančiais bei paties autoriaus ekspedicijose surinktais lauko medžiagos duomenimis, bandysime aiškintis, ar esama požymių, kad ši riba XX a. kito ir ar kinta dabar, ar įmanoma tiksliai topografiškai pavaizduoti takoskyrą tarp žemaičių ir aukštaičių savimonę turinčių gyventojų apgyventų plotų. Be to, ar šios takoskyros dislokacija keičiasi, ar ji sutampa su kalbininkų nubrėžtąja aukštaičių ir žemaičių tarmių skiriamąja riba? Nei kalbininkai, nei etnologai iki šiol lokaliųjų bendruomenių savimonei ir kultūrinių reiškinių erdvinio sutapimo klausimo nėra net iškėlę. Nagrinėdami šiuos klausimus,

daugiausia dėmesio skirsime paribio žemaičiams, nes būtent jie šioje teritorijoje turi istorinį politinį paveldą, čia aptinkame gausų žemaičiams priskiriamos tradicinės kultūros reiškinių persismelkimą į menamos aukštaitiškos kultūros plotą ir hipotetiškai nuspėjamus žemaičių kalbinės asimiliacijos padarinius.

Siekiant užsibrėžto tikslo, kartu iškyla daug kitų, tiesiogiai su nagrinėjama tema susijusių klausimų: ar žemaičiai kaip savita etnokultūrinė bendruomenė yra labai sena, ar apie taip save suvokiančių žemaičių, o ne tik apie tam tikros teritorijos, baltų žemių vakarinio ploto gyventojus, galime kalbėti jau priešistoriniais laikais, o ne tik „povytautiniu laikotarpiu“ ar juo labiau pradedant Naujaisiais amžiais? Ar jau galime kalbėti apie iki XX a. buvusios Žemaičių seniūnijos vietinių gyventojų populiacijas, įvairiai save tapatinusias ir turėjusias žemaitišką teritorinę (regioninę) ir žemaitišką „etninę“, tai yra kultūrinę, saviemonę? Kurie iš šių reiškinių ir kokią turėjo tęstinumą XX a. ir turi šiuo metu? Tai kompleksas problemų, kurios vertos atskiros monografijos ir dėl kurių ginčijosi, o dabar vėl ima ginčytis didokas būrys tyrinėtojų: istorikai, kalbininkai, archeologai. Šiame straipsnyje autorius ir nesiekia visko išnagrinėti, bet pirmiausia norėtų atkreipti dėmesį į iki šiol nenagrinėtus reiškinių ryšius ir, naudodamasis turima lauko medžiaga, fiksuoti esamą padėtį. Lyginamajai analizei panaudodami istorinius šaltinius, stengiamės atkreipti dėmesį į aptariamų reiškinių dinamiką.

Aiškindamasis iškeltus klausimus, autorius 2002 ir 2003 m. visu kalbininkų nustatytu aukštaičių ir žemaičių tarmių skiriamosios linijos paribiu, nusidriekusiu apie 200 kilometrų, padedamas samdyto interviu ėmėjo L. Jašinausko, atliko gyventojų apklausą. Taikytas rajonuotos proporcingos atrankos tipas bei atrankinės visumos suformavimas kvotų metodu: pagal į apklausą patekusių apskričių „demografinį žemėlapi“ proporcingai buvo suformuotos kvotos pagal respondentų lytį, amžiaus grupes, socialinę padėtį. Siekta, kad atrankinėje visumoje būtų po 50 proc. miestų (miestelių) ir kaimo gyventojų, po 50 proc. vyrų ir moterų, po 25 proc. kiekvienos amžiaus grupės atstovų (16–30; 31–44; 45–60 ir vyresnių negu 60 m.), po 20 proc. ūkininkų, inteligentų, verslininkų, pensininkų, besimokančio jaunimo. Iš viso apklausta 360 asmenų maždaug 40 paribio vietovių. Apklausa atlikta interviu būdu, pagal iš anksto parengtą klausimyną, tačiau respondentui išsakius įdomių, originalių minčių, buvo prašoma papildomai plačiau paaiškinti ir patikslinti. Užsimezgęs dialogas taip pat buvo užrašomas. Klausta ne tik kuo žmogus save laiko – aukštaičiu ar žemaičiu, kokiai tarmai jis pats priskirtų savo šnekta, bet ir to, kokiam regionui jo gyvenamąją vietovę priskiria respondentas bei jo vietovėje gyvenantys žmonės ir kur, jo manymu, baigiasi vienas ir prasideda kitas etnografinis regionas, kokie hidronimai, miestai, miesteliai, kaimai arba kiti toponimai tą ribą žymi. Komentaruose itin stengiasi atkreipti dėmesį į respondento nusakomus kriterijus, pagal ką jis save ir kitus laiko žemaičiu, aukštaičiu ir t. t. ir pagal kokius kriterijus apibūdina regionų takoskyrą.

Pradėdamas tyrimą, autorius siekė patikrinti hipotezę, kad aptariamame paribyje tarp gyventojų, turinčių žemaičių ir aukštaičių saviemonę, nebus galima nustatyti skiria-

mosios ribos, kurią būtų įmanoma pažymėti topografiškai, nes visu paribiu aptiksime sporadinių, vienur tankesni, kitur retesni aukštaitiškos savimonės gyventojų išsibarstymą žemaičių tarmės arealo rytiniame pakraštyje. Be to, dar ir dėl to, kad kai kuriose vietovėse tarmių arealų sandūroje gali vyrauti gyventojai, neturintys aiškios lokalinių bendruomenių savimonės. Apie tai autorius buvo rašęs ankstesniuose savo darbuose (Kalnius 2002: 11; Kalnius 2004: 60).

Nors Lietuvos gyventojų regioninės savimonės kaitos klausimų iki šiol niekas nėra specialiai tyrinėjęs, kai kurių užuominų apie tai galima rasti tiek mokslinėje literatūroje, tiek vadinamuosiuose populiariuose žiniasklaidos rašiniuose ar pasisakymuose. Kalbininkai, nuveikę labai didelį darbą nustatydami žemaičių ir aukštaičių tarmių skiriamąją ribą, nuošalėje paliko su tuo susijusius labai svarbius klausimus: 1) kiek lingvistinė riba sutampa su tam tikra tarmes vartojančių gyventojų savimone; 2) ar jų nustatytoji tarmių lokalizacija ilgainiui nekeičia ribų. Tiesa, istorikai į žemaitiškumo sąvokos pokyčius yra pažvelgę kitu aspektu: kaip istorinė-geografinė žemaičio samprata ilgainiui transformavosi į etnokultūrinę. Diskutuojama, kaip, plėtojantis mokslinėms ir kultūrinėms idėjoms, pamažu buvo atsisakyta požiūrio į žemaičius kaip į kadaise buvusio administracinio teritorinio Lietuvos vieneto gyventojus ir imta juos vertinti kaip tam tikromis lingvistinėmis ir kultūrinėmis ypatybėmis pasižyminčią bendruomenę. Bet vis dėlto tai labiau pačių vertintojų, o ne vertinamųjų, kitaip sakant, žemaitiškos kultūros subjektų sąmonės pokyčio fiksavimas.

O kaip, nuo kada žemaičiai *patys save* pradeda suvokti ne kaip istorinės Žemaitijos (buvusios Žemaičių seniūnijos) gyventojus, o kaip tam tikromis kultūrinėmis ypatybėmis pasižyminčią bendruomenę, klausimas yra daug miglotesnis. Kaip ir tai, kokiame dabartinės Lietuvos plote plyti šitaip save suvokiančios žemaičių bendruomenės arealas, kur yra skiriamoji pagal savivoką riba nuo aukštaičių ir ar iš viso ji yra apčiuopiama? Pagaliau, ar ši riba geografiniu požiūriu šiuo metu yra toje pačioje vietoje kaip ir XX a. pradžioje? Šalia viso to iškyla ir kitas ne mažiau svarbus klausimas: ar šiuo metu buvusios istorinės Žemaitijos teritorijoje ir dabartinės lingvistinės Žemaitijos paribyje egzistuoja kitokia negu kultūrinė žemaičio tapatybė? Ar ten gyvena gyventojai, nekalbantys žemaitiškai, nesaistantys savęs su žemaitiškąja tradicine kultūra, bet laikantys save *žemaičiais* – istorinės Žemaitijos (buvusios Žemaičių seniūnijos) gyventojais, regiono „piliečiais“ – jakobiniškos *jus soli* tapatinimosi principu?¹

Tai, kad sąvoka *žemaitis* Žemaičių seniūnijoje nebuvo etnonimas, pripažįsta beveik visi tyrinėtojai (išskyrus galbūt vienintelį A. Tautavičių (Tautavičius 1981: 27–32), tačiau ir šį etnonimą neigiantieji linkę neįsivelti į labai keblų

¹ Perfrazuojant XIX a. buvusį populiarių posakį „gente lituanus, natione polonus“, tai skambėtų maždaug taip: „Esu vietinis, aukštaitiškos kilmės, aukštaitiškai kalbantis žemaitis“.

klausimą, ar Žemaičių seniūnijos gyventojai tradicinės kultūros požiūriu buvo homogeniška bendruomenė. Atrodytų, kad pats etnonimo nepripažinimas savaime implikuoja mintį, kad ji homogeniška nebuvo. O jeigu buvo, kur žymėtinės kurios nors lokalinės kultūros gyventojų, kurie vėliau imti kultūros požiūriu vadinti aukštaičiais ir žemaičiais, tuometinės ribos?

Tarp daugelio kalbininkų darbų, parašytų dialektologijos klausimais, bene dauguma ir yra aukštaičių bei žemaičių tarmių ypatybių ir jų ribų klausimais. Visi autoriai daugmaž vienodai sutaria, kad nors lietuvių kalbos tarminė diferenciacija prasidėjo apie IX–X a., tarmių formavimasis truko keletą šimtmečių. Žemaičių tarmė susiformavo ne anksčiau kaip XV a. pradžioje, o aukštaičių netgi truputį vėliau (Salys 1992: 29; Zinkevičius 1987: 246–256). Nepaisant skirtingų tyrinėjimų laikotarpių, įvairių autorių ar skirtingų tarmių klasifikavimo sistemų, absoliuti dauguma kalbininkų (svyruojančiu galime laikyti nebent P. Joniką) niekur net nemini, kad bent viena kuri iš žemaičių tarmių (šiaurinių ar pietinių) kuriuo nors laikotarpiu būtų siekusi Nevėžį. Taigi jie mano, kad žemaičių tarmės taip plačiai nebūta. Tokia kalbininkų nuostata atrodo gana įtikinama, nes jie argumentuotai įrodo, kad net XVI–XVIII a. vartoti teiginiai apie kalbėjimą arba rašymą „žemaičių kalba“ negali būti nuoroda į žemaičių tarmę. Giedrius Subačius ir Zigmas Zinkevičius laikosi nuomonės, kad to meto raštai, pristatomi kaip parašyti žemaičių tarme, dažniausiai buvo parašyti vidurio aukštaičių tarmėmis. Maža to, jie įrodo, kad tos kaip žemaičių kalba pristatomos aukštaičių tarmės tuo metu buvo vartojamos apie Kėdainius (Zinkevičius 1977: 243; Subačius 1998: 14). O jeigu jau taip, vadinasi, LDK laikų žemaitiškoji bendruomenė, t. y. žemaičių seniūnijos vakarinės dalies gyventojai, kalbėjo žemaičių tarme, kiti, gyvenę seniūnijos rytiniame pakraštyje, kalbėjo vakarų arba vidurio aukštaičių tarmėmis, bet vis tiek tuo metu vadinosi žemaičiais, nes buvo Žemaitijos seniūnijos gyventojai.

Kalbininkas Petras Jonikas rašo: „XIII–XIV a. Žemaičių sieną darė: šiaurėje Mūšos ir Ventos vidurupis, šiaurės vakaruose Žarėnų ežerai, pietuose Nemunas, Rytuose – Nevėžis. Bet Nevėžis nebuvo griežta riba: abiejose jo pusėse randama eilė tiek aukštaičių, tiek žemaičių sodybų. Tačiau sunku pasakyti, ar jau tuo metu iškyla ir savotiška žemaičių tarmė“ (Jonikas 1952: 60)². Apie kokius, kuriuo aspektu suvokiamus ir kokiais požymiais besiskiriančius aukštaičius ir žemaičius P. Jonikas čia kalba? Visiškai aišku, kad ne teritorinės administracinės priklausomybės aspektu, nes, kaip nurodo, paribyje gyveno susimaišę (ir žemaičių, ir aukštaičių buvę abiejuose Nevėžio krantuose). Netgi jeigu pripažinsime P. Joniko keliamą prielaidą, kad žemaičių tarmė galėjo būti dar nesusiformavusi, vadinasi, tai – bendruomenės, besiskiriančios lokalinės kultūros (pa-pročių, folkloro, tradicinės buities) ypatybės. O jeigu darysime ir kitokią prielaidą,

² Tiesa, P. Jonikas nenurodo, kokiais šaltiniais remdamasis jis padarė šią prielaidą. Veikiausiai tuo metu turėtų kalbinių ir archeologinių duomenų visuma.

kad žemaičių tarmė jau buvo susiformavusi, tai tuo labiau čia matysime kultūrinį, o ne teritorinį tapatinimą. Iš minėto P. Joniko teiginio galima suprasti, kad kultūrinio, o ne politiniu administraciniu požiūriu suvokiamų žemaičių ir aukštaičių skiriamoji riba nei rytuose, nei šiaurėje nesutapo su buvusios Žemaičių seniūnijos ribomis (Bieliūnienė ir kt. 2002: 104). Rytuose tiek vienu, tiek antrą gyventa abiejuose Nevėžio krantuose. Tai, sakykime, galėjo būti ir migracijos padariniai, bet šiaurėje žemaičių apgyventas plotas apskritai nesiekė buvusios Žemaičių seniūnijos ribų, nes autorius kalba tik apie Mūšos vidurupį. Kaip žinome, Saločiai (dabar Pasvalio rajonas) jau yra Mūšos upės žemupyje ir jie buvo už seniūnijos rytinės sienos (Błaszczuk 1985: 144a – žemėlapis). O P. Jonikas žemaičių ribos iki Mūšos žemupio nebrėžia.

Nurodytieji faktai skatina galvoti, kad „etninių“ žemaičių apgyventa riba niekada nesutapo su buvusios Žemaičių seniūnijos ribomis, bet žemaičių kultūros pirmtakų gal ir ne tokioje jau tolimoje praeityje gyventa kiek plačiau negu dabartinė kalbininkų nužymėta žemaičių tarmės riba. Taip verčia manyti ir tai, kad daugelis kitų žemaičiams priskiriamų materialiosios kultūros reiškinių paplitę kiek plačiau negu žemaičių tarmė. To meto Pabaltijo ir Rusijos etnografai, apibendrinę visą kompleksą kartografuotų materialinės kultūros reiškinių, sutarė, kad „žemaitiškoji“ kultūra driekiasi kiek toliau į rytus nuo Šiaulių, Dubysos vidurupyje ir žemupyje šiek tiek perlipa į rytinį jos krantą, bet niekur nepasiekia Nevėžio (Terentjeva 1985). Kultūriškai suprantamų žemaičių apgyventas plotas vėliau galėjo susiaurėti dėl asimiliacijos.

Taigi aiškėja tokie dalykai: ne tik susikūrusioje Žemaičių seniūnijoje, bet ir iki jos sukūrimo prie būsimos seniūnijos rytinės ribos egzistavo kultūriniais ypatumais besiskiriančios žmonių bendruomenės, bet jos, nors ir turėjo skirtumų, nebuvo apsisprendusios skirtingai tapatintis – kaip žemaičiai ir aukštaičiai arba dar kas nors. Antraip seniūnijos rytinės dalies gyventojai būtų ir vadinęsi kitaip, bet taip nebuvo – visi vadinosi žemaičiais. Pastebimi vienu ir antrą tradicinės kultūros skirtumai, matyt, jiems tuo metu visiškai nebuvo svarbūs. Tradicinės kultūros skirtumus liudija ir kartografuotas materialinės kultūros reiškinių paplitimas bei kalbininkų kartografuota tradicinės kultūros terminija. Taigi istorinė Žemaitija (buvusi Žemaičių seniūnija) ir dabartinė kultūrine prasme suvokiama Žemaitija nėra tapatūs dalykai.

Atidžiau pažvelgus į XIX a. žemaitistikos šaltinius bei į iki šiol atliktus istorikų ir kalbininkų tyrinėjimus, galima teigti, kad žemaitiškumo sampratos metamorfozė užsimezga ir įvyksta toli gražu ne tuoj po to, kai žlunga Lietuvos–Lenkijos valstybė, kartu ir Žemaičių seniūnija. Jokio staigaus pasikeitimo, kurį galėtume apibrėžti kaip nors chronologiškai, negalime fiksuoti nei liaudies savivokoje, nei tarp šviesuomenės.

Istorikas Egidijus Aleksandravičius mano, kad patys žemaičiai etnografinę savimonę įgavo XIX a., bet ne tuoj po Žemaičių seniūnijos dingimo iš žemėlapių. Naujoji savimonė pamažu ėmė išvirtinti tik po to, kai caro valdžia, apsidrausdama nuo sepa-

ratistinių veikslių ir norėdama išgyvendinti tokią galvosena, ėmė drausti viešai vartoti Žemaičių kunigaikštystės terminą. Todėl šiam terminui išnykus iš viešosios komunikacijos, Žemaitijos ribos pradėtos suvokti labai siaurai ir vis dažniau Žemaitija imta laikyti tą geokultūrinę erdvę, kurioje buvo kalbama žemaitiškai (Aleksandravičius 1995: 12).

Tai, kad XIX a. pirmosios pusės žemaičių švietėjai dar nekėlė sau tikslo „išgryninti“ žemaitiškąjį etnokultūrinį arealą, nusakyti jo ribas, nesunkiai galima įsitikinti iš jų darbų (nors akivaizdu ir tai, kad noras tuos skirtumus išsiaiškinti jau užsimezga). XIX a. yra tas laikas, kai išgalint etninės tautos sampratai, ir Lietuvoje jau bandoma išskirti ne geografiniu, o kultūriniu požiūriu savitas tautos etnografinės grupės. Pradedama domėtis tarmėmis, bandoma jas skirstyti. Tokių užuomazgų randame jau Antano Klemento kūryboje, kuri datuojama 1810 m. (Klementas 1972: 40–41).

S. Daukantui visą laiką rūpėjo, kur yra rytinė etnografinės Lietuvos riba. Jis stropiai įvairiuose šaltiniuose, archyvuose dokumentuose, mokslo darbuose ieškojo lietuviškosios etnikos ženklų Šiaurės Ukrainoje ir Gudijos gilumoje: kiek, kas, kada šių kraštų kaimų glūdumoje rado ir kalbėjosi su seneliais, mokančiais pasakyti vieną kitą sakinių lietuviškai, kiek, kur, kokie randami baltiški toponimai ir t. t. Ginčijasi su lenkais, kurie norėjo kelti etnografinės Lietuvos rytinę sieną toliau į vakarus. Bet jokiam S. Daukanto veikale ar laiške kitiems to meto mąstytojams nerasime, kad būtų ieškoma kurios nors Lietuvos etnografinės srities, taip pat ir Žemaitijos, ribų, nors pradėjęs domėtis lietuvių kalbos klausimais, buvo įsivėlęs į ginčą su kitais lietuvių švietėjais dėl lietuvių kalbos skirstymo į tarmes. Vis dėlto viename jo darbe randame užuominą, kad Žemaitijos geografinis centras – Šiauliai (Daukantas 1996: 611), bet neaišku, kokia prasme čia suvokiama Žemaitija. Jos ribų klausimo S. Daukantas nenauginėjo ir svarbiausiame savo „žemaitologiniame“ darbe (Daukantas 1976a).

Prieštarigai galima vertinti ir S. Daukanto surinktos tautosakos medžiagos „žemaitiškumą“, bet kartu neturėtume nepaisyti jos pobūdžio: daugiau kaip 550 Daukanto sukauptų dainų (surinktų daugiausia tarp telšiškių, plungiškių ir kretingiškių) turi žemaičių tarmės ypatybių, daugiau kaip 100 – aukštaičių, surinktų daugiausia tarp šiauliškių (Grigas 1983: 29). Mums įdomiausia čia yra tai, kad Daukantas pats nesistengė jų atskirti kaip skirtingų lokalinės kultūros reiškinių. Tikriausiai dainų tarmiškai neklasifikavo dar ir todėl, kad nematė reikalo tai daryti, nes ir jo supratimu, žemaičiai ir lietuviai – ta pati tauta.

Tiesa, niekas nėra įrodęs, o ir čia pateikiami duomenys negali būti svarus įrodymas, kad Daukantas tautosakos pavyzdžių stengėsi imti būtent iš tų vietovių, kurias mes ir šiuo metu suvokiame kaip etnografinę Žemaitiją. Bet lygiai taip pat neįrodyta, kad jis to nesistengė daryti. Žinome, kad Daukantui renkant tautosaką talkino per 50 pagalbininkų. Kyla klausimas, kodėl toks jų veiklos rezultatas: 4/5 pavyzdžių užrašyta žemaičių tarme, 1/5 – aukštaičių? Ar Daukantas vertino tik tą tautosaką, kuri sukurta jo gimtąja tarme? Ar kitokia žemaitiška arba kalnėnų tautosaka jam buvo neįdomi? Ar

jis neturėjo bičiulių, pažįstamų dvasininkų ar šiaip šviesių bajorų Kėdainiuose, Ariogaloje, Raseiniuose, kitur, kurie kitose apskrityse būtų galėję surinkti bent maždaug tiek pat pavyzdžių, kaip kad buvo surinkta vienoje Telšių apskrityje? Ar J. Pabrėža ir kun. Baužinskis buvo vieninteliai, galėję padėti organizuoti tautosakos rinkimą? Ar tai negalėjo būti sąmoninga sumanytojo ir užsakovo orientacija, juo labiau, kad Daukantas jau gana gerai suvokė, jog buvusios seniūnijos „geografiniai“ žemaičiai kalba skirtingomis tarmėmis?

Tai, kad S. Daukantas jau mąstė apie „geografinių“ ir etnokultūrinių žemaičių skirtumą, parodo gana iškalbingas jo XIX a. rašytas laiškas nežinomam asmeniui³. Laiške S. Daukantas išdėsto savo samprotavimus apie esamas lietuvių kalbos tarmes (jų skiria tris, tarp jų – ir žemaičių), nurodo didelį jų savitumą (Daukantas 1976b: 788–789). Įdomu čia tai, kad žemaičių tarmės plotui jis nepriskiria dabartinių Radviliškio rajono rytinio pakraščio bei Kėdainių rajono vakarinio pakraščio ir pietinio Raseinių apskrities pakraščio.

Gana įdomi šiuo aspektu yra kalbininko Giedriaus Subačiaus kritiška pastaba dėl Dionizo Poškos išivaizduojamo žemaičių tarmės arealo. D. Poška teigė, kad Žemaičių kunigaikštystės vidurio tarmės (dūnininkų) arealas esąs keliolikos mylių ilgio ir dešimties mylių pločio (taigi, apie 50–60 km į rytus ir vakarus), o to arealo centre esąs miestelis Viduklė. Taigi, į rytus turėjo siekti dabartinio Kėdainių rajono vakarinį pakraštį iki Šušvės upės, o pietuose – Nemuną, taip pat Jurbarką. G. Subačius daro išvadą, kad D. Poška arba nežinojo, kokios buvo dūnininkų tarmės ribos, arba sąmoningai jas išplėtė norėdamas parodyti, kad jo peršamoji tarmė, kuria kalbama ir D. Poškos gimtosiose apylinkėse, yra labai išplitusi ir būsimai bendrinei kalbai labai reikšminga (Subačius 1998: 262–263). Tiksliai žinoti savo tarmės ribas, turint omenyje to meto kalbotyros lygį ir galimybes tikslinti, D. Poška gal ir negalėjo. Bet gal jis ir suklydo nedaug, jeigu tartume, kad žemaičių tarmė tada buvo paplitusi didesnėje teritorijoje negu dabar?

Žemaičius kaip kultūrinę bendruomenę jau gana aiškiai išivaizdavo ir Jonas Juška, nurodęs, kad žemaičių tarme kalbantieji gyvena „Telšių pavieta ir vakarinėje pusėje nuo Šiaulių ir Raseinių pavieta“ (Juška 1861: 8). Itin įdomi yra jo nurodoma žemaičių ir *eiriogališkių* (vidurio aukštaičių) tarmių skiriamoji riba vietovėse, esančiose dabartinių Raseinių ir Radviliškio rajonuose: žemaičių tarmė pietuose siekia tik Viduklę, o rytuose – net Baisogalą. Vadinas, J. Juška, kaip ir D. Poška, arba gerai nežinojo tų tarmių tikslų skiriamųjų ribų, arba tai – dar vienas faktas, įrodantis, kad XIX a. žemaičių ir aukštaičių tarmių paplitimo ribos kiek kitokios, negu kalbininkai rado XX a. viduryje.

³ Tiesa, istorikas Vytautas Merkys mano, kad tas asmuo galėjo būti Mikalojus Akelaitis (Merkys 1976: 818).

Povilas Višinskis teigė, kad nustatyti Žemaitijos ribas galime tik pagal gimtąją kalbą, bet kartu prisipažino nemanaš, kad šitaip nustatytos ribos būtų visiškai teisingos ir „tiksliai rodytų tautos gyvenamą vietą“ (Višinskis 1964: 137). Norint nustatyti tikslesnę ribą, jo manymu, būtina surinkti duomenis apie buitį ir atlikti daugybę antropometrinių matavimų. Jo teigimu, pripažindami kultūrinių ir „pilietinių“ žemaičių skirtumą ir norėdami rasti kultūriniais požymiais besiskiriančių aukštaičių ir žemaičių geografinę ribą, neturime ignoruoti ir latentinio, teritoriniu požiūriu sunkiai apčiuopiamo perėjimo iš žemaitiškumo į aukštaitiškumą galimybės (Višinskis 1964: 136). Tenka tik labai apgailestauti, kad Višinskis nieko nepasakė apie to „pereinamojo tipo“ žmonių savimonę. 1896 ir 1897 m. rinkdamas antropometrinius duomenis žemaičio tipui apibūdinti, jis kažkodėl nežengė į „pereinamojo tipo“ gyventojų teritoriją, nors gyveno ir duomenis rinko visai netoli jų. Visi 106 jo surinkti fizinės antropologijos pavyzdžiai yra iš etnografinės Žemaitijos teritorijos. Kiek čia esama atsitiktinumo arba sąmoningo pasirinkimo, nustatyti sunku.

Kiek anksčiau, XIX a. šeštajame dešimtmetyje, Maskvos universiteto studentai iš Žemaitijos subūrė Žemaičių žemietiją, kuri svajotojo įkurti nepriklausomą „Telšių karalystę“ (Mikšytė 1993: 143). Žemietijos deklaruoti siekiai atspindi to meto Lietuvos visuomenėje tebevyravusį žemaitiškumo sampratą dvilypumą: siekiama atkurti žemaičių karalystę (aliuzija į buvusią Žemaičių seniūniją?), bet (atkreipkime dėmesį) ne Kražių ar Raseinių pagal buvusias seniūnijos sostines ir ne Kėdainių pagal buvusią seniūnijos kultūros židinį, ne Varnių (kaip vyskupijos centro), o Telšių, kurie nei administracinės Žemaitijos sostine, nei vyskupijos centru nebuvo buvę, bet vis labiau ryškėjo kaip kultūrine prasme suprastos etnografinės Žemaitijos dvasinis centras. Prasidėjęs „Aušros“ ir „Varpo“ laikotarpiai, karalystės idėja tuoj pat užgeso, manytume, dėl iškeltų tautos vienybės lozungų.

Tautiškosios Lietuvių demokratų partijos 1905 m. programos dalyje apie būsimąją Lietuvos autonomiją numatyta galimybė išskirti tik Gardino ir Kuršo savivaldos rajonus, kuriuose daugiausia gyveno gudų ir latvių, o apie Žemaitijos seniūniją ar kitokia forma išskiriamą žemaičius taip pat nieko neužsiminama (Miknys, Motieka 1990: 104–105; 189). Apie istorinės Žemaitijos atkūrimą kokia nors forma neužsiminė ir 1905 m. vykęs Didysis lietuvių seimas (Motieka 1996: 158).

Bet kartu galima pateikti ir kitokių pavyzdžių, liudijančių, kad nors etnokultūrinė žemaičių samprata vis labiau įsigalėjo, vis dėlto per visą XIX a. galutinai neišstūmė geografinės-politinės žemaičių sampratos ir ši toliau nuolat šmėžavo to meto veikėjų raštuose, pasisakymuose, neretai greta siauriau suvokiamo žemaitiškumo. Minėtame Didžiajame lietuvių seime dalyvavo ir palyginti gausi žemaičių delegacija, tačiau absoliuti jų dauguma buvo iš lingvistinės Žemaitijos. Vis dėlto Žagarės valsčiaus 4 atstovai ir atstovas iš Krakių Mikalojus Katkus tame Seime save laikė žemaičių atstovais (Motieka 1996: 122).

Tai rodytų, kad tuo metu dar buvo palyginti ne taip jau reta žmonių, kurie žemaičių tarpe nekalbėjo, bet jautėsi esantys žemaičiai. Šio Seimo dalyviai reikalavo autonomijos Lietuvai ne tik Vilniaus ir Kauno gubernijose, bet reikalavo autonominei Lietuvai atiduoti ir Lenkijos karalystei priskirtą Suvalkų guberniją (visą arba lietuviškąją jos dalį). Kalbėta netgi apie bendrą Lietuvos ir Latvijos autonomiją (Motieka 1996: 158), bet apie Žemaičių seniūnijos atkūrimą neužsiminė net Žemaitijos delegatai.

Kalbininkai (Jonikas 1987: 33; Salys 1966: 196), remdamiesi Mykolu Biržiška, savo darbuose nurodo, kad žemaitiškumo savivokos teritoriniu administraciniu požiūriu palikimą Radviliškio apylinkėse prieš Pirmąjį pasaulinį karą liudija toks faktas: šių vietovių gyventojus, grįžusius iš bažnyčios, namiškiai klausinėdavę, ar evangeliją „skaitę lenkiškai, ar žemaitiškai“. Niekada neklausdavo, ar neskaitė aukštaitiškai arba lietuviškai, nors tuo metu jau buvo nusistovėjusi aukštaičių tarpe pagrįsta lietuviškų raštų kalba ir patys radviliškietčiai, pasak kalbininkų, ta tarpe kalbėjo. Be to, A. Salys nurodo, kad žemaičiais save tuo metu vadindavę ir gruzdiškiai, nors ir kalbėdavę vakarietiškai aukštaitiškai (Salys 1966: 196)⁴. Taigi tokie atvejai nėra pavieniai, nors kartu neturime ir duomenų, kad tokia žemaitiškumo samprata būtų vyravusi. Visa tai stebima XX a. pradžioje, tačiau po trijų dešimtmečių jau matome visai kitą vaizdą, kai tų pačių vietovių gyventojai save ir kiti juos jau laiko aukštaičiais.

Tiesa, kalbininkai ir istorikai pastaraisiais metais ne kartą nurodė, kad XIX a. žodžiai *žemaitis* ir *lietuvis* buvo vartojami pramaišiu, sinonimiškai, kai Žemaitija ir Lietuva galėjo reikšti tą pačią teritoriją. Ir tai yra tiesa. Neginčydami, kad ir M. Biržiškos minimu atveju žemaitiškumas galėjo būti pavartotas kaip lietuviškumo sinonimas, negalime atmesti ir gana rimtos prielaidos, kad praėjus keliems dešimtmečiams po Lietuvos prijungimo prie carinės Rusijos, lenkakalbėje istoriografijoje gyvavusi žemaitiškumo kaip etniškosios lietuviybės samprata gerokai sudilo ir galėjo reikšti žemaitiškąjį savitumą. Čia sugretinkime kelis faktus. Pirmiausia jau XIX a. pirmojoje pusėje carinės Rusijos moksle, švietime ir valstybės administravime išsigalėjo vadinamoji „gentinė“ etniškumo samprata. Pasak jos, lietuvių gentį (*plemia*) sudarė viena išnykusi (prūsų) ir trys gyvuojančios tautybės (*narodnosti*): latviai, žemaičiai ir tikrieji lietuviai (*sobstvenno litovcy*). Ši samprata kartojama P. Kepeno, A. Korevos, D. Afanasjevo, N. Stolpianskio darbuose, ji tvirtai išliko per visą XIX a. iki pat 1897 m. gyventojų surašymo. Visoje oficialiojoje statistikoje, kur pirminius duomenis gubernijų statistikos komitetams teikė pristavai ir apskričių ispravnikai, gavę juos iš vietos dvasininkų, Minsko, Gardino, Mogiliovo, Vitebsko gubernijose randami tik lietuviai, žemaičių nerandama (Stolpianskij 1866: 7–159). O Kauno ir Vilniaus gubernijose randama ir žemaičių, ir lietuvių. Pvz., pasak D. Afanasjevo, 1857 m. Kauno gubernijoje gyveno 352 066 visų tikybių lietuviai

⁴ Skaitytojui priminsime, kad Gruzdziai šiaurės–pietų kryptimi yra vienoje linijoje su Šiauriais ir yra apie 20 km į rytus nuo kalbininkų nustatytos lingvistinės ribos (taigi aukštaičių tarmės arealo pusėje).

ir 418 824 visų tikybų žemaičiai, 29 757 visų tikybų lenkai (Afanasjev 1861: 276–309). Dar svarbiau atkreipti dėmesį į tai, kad lygiai tokią pat padėtį konstatuoja 1897 m. gyventojų surašymas, kai duomenis apie gyventojus teikė jau ne valdininkai ar dvasininkai, gal ne visada gyventojų klausę, kas jie tokie yra, o surašinėtojai, apsilankę kiekvienoje sodyboje ir klausę šeimos galvos, kokia yra jo ir jo šeimos narių gimtoji kalba. Pagal kalbą buvo nustatoma etninė priklausomybė. Antai Vilniaus gubernijoje pagal surašymo duomenis būta 279 694 lietuvių, 157 žemaičių, 129 651 lenkų (Pervaja vseobščaja perepisj... 1901: 68–69), o Kauno gubernijoje tuo pat metu – 574 853 lietuviai, 444 921 žemaitis, 139 618 lenkai (Pervaja vseobščaja perepisj... 1904: 80–81). Taigi carinės Rusijos mokslas, švietimas ir vadyba žemaičių termino kaip lietuvių sinonimo niekur nevartojo. Tad visiškai suprantama, kad tokia pati samprata per visų lygių mokyklas, apskričių, valsčių administracijas ir suderinus su visų tikybų dvasininkais, kaip turi būti suprasta ir pateikta iš jų gaunamoji demografinė statistika, buvo „nuleista žemyn“ ir „introdukuota“ į plačiųjų gyventojų sluoksnių sąmonę. Todėl minimas atvejis Radviliškio apylinkėse nebūtinai turėtų rodyti, kad esame susidūrę su sinonimiškai vartojamais lietuviškumo ir žemaitiškumo terminais, galbūt tai geografinė prasme suprantamos savimonės relikta, kurie liaudyje išsilaikė ilgiau, negu tarp šviesuomenės. Tačiau jau po kelių dešimtmečių, sustiprėjus lietuvių nacijos konsolidacijai, ypač pirmosios Lietuvos Respublikos metais, patys radviliškiečiai save ir kiti juos laikė tik aukštaičiais. Gruzdžių atveju galėjo būti dar kitaip: vietinių gyventojų kalboje žemaitiųjų tuo metu galėjo būti kur kas daugiau, negu buvo XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, ir vietiniai gyventojai galėjo sąmoningai savo tarmę laikyti žemaitiška.

Todėl čia svarbūs du klausimai: 1) jeigu etnografai ir kalbininkai minėtus radviliškiečius, gruzdiškius ir kitus toje rytų ilgumoje esančius dešiniojo Nemuno kranto lietuvius XX a. viduryje jau negrįžtamai paliko anapus žemaičių geografinės ribos, jeigu mokslo autoritetai ir vietiniai minėtų vietovių gyventojai pripažįsta, kad jie patys pagal jokių požymius nėra (nebėra?) žemaičiai, kada ir dėl kokių priežasčių įvyko tokie radikalūs pasikeitimai? 2) Ar dar tebėra tose vietovėse geografiškai save suvokiančių žemaičių?

Atsakymo į pirmąjį klausimą nerasime, jeigu neatkreipsime dėmesio į visą XIX a. pabaigos–XX a. pradžios istorinį, politinį ir kultūrinį kontekstą, kol nepažvelgsime, kokie procesai tuo metu vyko ne tik Žemaitijoje, bet ir visoje Lietuvoje, ir netgi Europoje. Tautinių sąjūdžių laikotarpiu, konsoliduojantis kultūriškai labai giminingoms lokalinėms bendruomenėms į nacijas, tai negalėjo nepalikti jokių pėdsakų ir lokalinių bendruomenių ideologinėse interpretacijose bei jų pačių savivokoje. Sunku būtų paneigti Finn Ørveile mintį, kad „kylantis romantizmas ieškojo liaudies meno ir jį rado“ (Ørveile 1997: 251). Išplėtojant šią mintį, galima sakyti, kad apskritai iš naujo buvo „atrastos“ tradicinės kultūros, o jas „atrاندant“ negalėjo būti neižvelgti ir lokaliniai tų kultūrų savitumai: iš naujo pažvelgta ne vien į kalbas, tarmes, bet ir į „savų“ bei „kitų“ gyvenimo būdą, mentalitetą, kitokią svarbą ir prasmę įgavo autostereotipai ir heterostereotipai. Ne be Johano G. Herderio teorinių nuopelnų tautinėms ideo-

logijoms, kalbos imtos laikyti susivienijusių nacijų, o tarmės – jų lokalinių bendruomenių ribų pagrindu. Kaip tik nuo to laiko ir pačios lokalinės bendruomenės daug kur „apsikasė“ kokybiškai (kultūriškai) ir geografiškai naujose, sukonkretintose ribose. Tai pasakytina ir apie lietuvių lokalines bendruomenes, pirmiausia žemaičius. Būtent lietuvių nacijai išėjus į Europos areną, naujaip (pagal kultūrinius požymius) save ima tapatinti jos lokalinės bendruomenės, nors kokio nors griežto chronologinio virsmo čia ir neišvelgsime.

Žemaitiškumas su žemaičių tarmės vartojimu vis labiau imtas tapatinti atsikūrus Lietuvos valstybei. Bet XX a. ketvirtajame dešimtmetyje prasidėjusio žemaičių kultūrinio sąjūdžio veikėjams toliau teko svarstyti žemaitiškumo esmės klausimus, nes kai kurie žemaičių inteligentai po kurio laiko „apsižiūrėję“ nebenorėjo savo kultūros ribos sieti su kalbininkų nubrėžtą žemaičių ir aukštaičių tarmių skiriamąja riba ir bandė piršti mintį, kad neteisėtai atsirado susiaurinta žemaitiškumo samprata. Vis dėlto nerandame duomenų, kad tokie nuostatai būtų plačiau pritarę patys žemaičiai, bet aptinkame jos kritikos, sklandančios iš pačių žemaičių lūpų (Jurkus 1944: 4). Be to, yra pagrindo manyti, kad noras vėl išplėsti žemaitiškumo sampratą sietinas ne vien tik su istorinės ir geografinės Žemaitijos sampratos reliktais. Atrodo, kad tas klausimas nebūtų buvęs keliamas, jeigu už žemaičių tarmės ribos (tegu ir siaurame ruože) nebūtų buvę ir kultūrinio žemaitiškumo elementų: pastebimų tradicinės buities skirtumų, laipsniško perėjimo iš vienos tarmės į kitą, dalies autochtonų su žemaičių savimone, žemaičių migrantų.

1943 m. „Žemaičių žemės“ apžvalginiam straipsnyje J. Bastelis rašo: „Žemaičių žemės vardu vadiname Kretingos, Telšių, Mažeikių, Raseinių ir Tauragės apskrčius. Taip pat ir dalis Šiaulių apskričio vadinama žemaičiais“ (Bastelis 1943: 4). Vadinasi, Žemaitija jų pačių suvokiama ne pagal istorines Žemaitijos ribas, bet besidriekianti ir už jau iki tol A. Salio nubrėžtos tarmių ribos, nes Tauragės apskritis minima visa, taip pat ir dabartinis Jurbarko rajonas, Raseinių visa apskritis su aukštaitiškuoju jos rytiniu pakraščiu. Taigi nors Pirmosios Respublikos bei nacistinės okupacijos metais žemaitiškoji savimone neretai ir įvairiomis formomis pasireiškėdavo ir už kalbininkų nurodytos tarmių skiriamosios ribos, nors nebuvo absoliučiai atsisakyta ir istorinės Žemaitijos reminiscencijų, analizuojant to meto žemaičių spaudą, akivaizdu, kad tuometinis žemaičių praktinės kultūrinės veiklos interesų laukas ir kultūrinė ekspansija neišėidavo už žemaičių ir aukštaičių tarmių skiriamosios ribos. Tai savo ruožtu galima aiškinti tuo, kad žemaitiška kultūrinė veikla už šios ribos neturėjo kultūrinės atramos ir negalėjo susilaukti tokio pat dėmesio ir įvertinimo, simpatijų, kaip žemaičių tarpe kalbančiose vietovėse. Sovietmečiu žemaitiškumas buvo griežtai uždarytas šios tarmės areale. Tai rodo ir visa to meto skurdi

reglamentuota žemaičių kultūrinė veikla (jeigu iš viso apie tokią galima kalbėti). Turbūt pirmuosius sovietinius dešimtmečius galima įvardinti kaip laikotarpį, kai istorinės Žemaitijos samprata eilinių žemaičių sąmonėje jau buvo traktuojama kaip reliktas. Dėl to etnografinė Žemaitija dar labiau ėmė sutapti su žemaičių tarmės arealu.

Kokia padėtis yra dabar? Ar kultūriniais, o ne teritorinės priklausomybės požymiais pagrįstas žemaičių savęs tapatinimas yra būdingas visiems gyventojų sluoksniams? Koks santykis tarp tarmių skiriamosios ir savimonės ribos? Jeigu atidžiau pažvelgtume į dabartinį žemaičių kultūrinį sąjūdį, rastume daug faktų, rodančių, kad žemaitiškoji savimonė ir šiuo metu yra linkusi nepranokti kalbininkų nubrėžtosios tarmių skiriamosios ribos. Tačiau ar iš tiesų yra griežtas šių dviejų ribų erdvinis susitapatinimas plačiuosiuose gyventojų sluoksniuose, jeigu mes žinome, kad absoliuti dauguma žmonių nieko nėra girdėję, kad yra tokia kalbininkų nubrėžta tarmių skiriamoji riba arba buvus tokia Žemaičių kunigaikštystę? Net tie, kurie apie ją yra girdėję, mažai žino, kurėjo jos rytinė riba⁵.

Kaip žinome, žemaičiai nėra sutarę ir dėl savo dvasinės reprezentacinės vietos, savotiško simbolio, koks, pvz., yra visiems lietuviams Gedimino pilis. Tiesa, pastaruju metu jų spaudoje dėl to pradėta diskutuoti, bet ir vėl krenta į akis tai, kad už kalbininkų nustatytos tarmių ribos neišeinama. Pareikštuose samprotavimuose apie tokią žemaičių dvasią simbolizuojančią vietą nurodomi Telšių katedra ir „Alkos“ muziejus, Žemaičio paminklas Raseiniuose, Pabrėžos paminklas Kretingoje, Papilės aikštė su Daukanto paminklu, Valančiaus gimtinė Nasrėnuose, Palangos gintaro muziejus ir žemaitiškasis „Versalis“ – Oginskio rūmai Plungėje (Mukienė 2003: 38–41).

Tad ar žemaitiškąją savimonę šiandien griežtai lemia kalbininkų nubrėžta tarmių skiriamoji riba ir ar žemaitiškos savimonės gyventojų paplitimas su ja sutampa? Analizuojant mūsų atliktos apklausos duomenis, kiek netikėta buvo tai, kad ne tik žemaitiškojoje pusėje randame žmonių, gimusių ir augusių tiriamoje aukštaitiškos savimonės vietovėje, bet ir aukštaitiškos tarmės pusėje randame žmonių, turinčių žemaičio savimonę (žr. schemą). Turime medžiagos ir beveik iš visų Žemaitijos rajonų ir kiek toliau į Aukštaitijos pusę, bet schemoje to nežymime, nes toliau į Žemaitijos centrą viešpatuoja gryna žemaitiška, o labiau nutolus nuo lingvistinės linijos į rytus – tik aukštaitiška savimonė. Tiesa, ir tirtajame paribyje „aukštaitiškojoje“ pusėje gyventojai, turintys žemaičio savimonę, yra nebūdingas reiškiny. Tokių beveik be išimties galime sutikti tik tarp senų ir senyvo amžiaus žmonių. Tarp visų 360 mūsų apklaustųjų, 155 buvo asmenys, gyvenantys į rytus nuo tarmių skiriamosios ribos, t. y. „aukš-

⁵ Negali būti kitaip, nes sovietmečiu vidurinėje mokykloje istorijos pamokose tik keletas valandų buvo skirta Lietuvos istorijai, ir to meto vadovėliuose Žemaičių seniūnija nėra net minima.

taitiškoje" pusėje. Prie pastarųjų nepriskyrėme tų apklaustųjų, kurie gyvena „ginčytinoje teritorijoje“ – ties lingvistine linija. Itin įdomus yra minėtųjų 155 asmenų susiskirstymas pagal tai, kuo jie save laiko. Ryški dauguma, 91 asmuo (59 %), save laikė aukštaičiais, nes kalbantys aukštaitiškai, 35 asmenys (22 %) save laikė žemaičiais, 29 asmenys (19 %) nelaikė savęs nei aukštaičiais, nei žemaičiais ir jų savimone atspindi ištisa „vaivorykštė“ savivardžių: *viduriečiai, šišioniškiai, skerslatviai, suvalkiečiai, zanavykai, mišrūnai, kryžvalkiai, „tiesiog lietuviai“, „netikri žemaičiai“* ir galiausiai „*niekam savęs nepriskiriantys*“, „*niekuo savęs nevadinantys*“. Kai kurie iš aukštaičių ir neapsisprendusiųjų grupės manė, kad gal ir galėtų būti žemaičiais, bet neišeina jais būti, nes jų kalba nežemaitiška.

Atskirai tenka pakomentuoti „aukštaitiškoje“ pusėje žemaičiais save vadinančiųjų reiškiamas nuomones, kodėl jie – žemaičiai. Nė vienas iš jų nenurodo gyvenimo istorinės Žemaitijos teritorijoje fakto. Tačiau ne taip jau retai pažymi, jog jie žemaičiai pagal jų gyvenamosios vietovės teritorinę administracinę priklausomybę arba todėl, kad jų dabartinis rajonas tradiciškai laikomas daugiau žemaitišku negu kokiu kitu (Raseinių, Šilutės, Jurbarko), arba todėl, kad pagal „smetoniškąją“ tradiciją čia dar buvusi žemaitiška apskritis (pvz., Tauragės). Dar kiti nurodė, kad dėl savo „nežemaitiškos“ tarmės jie esantys netikri žemaičiai. 76 metų moteris iš Skirsnemunės (Jurbarko raj., apie 10 km į rytus nuo Jurbarko), prisipažinusi, kad ji ir čia gyvenantieji esantys „nei šiokie, nei tokie“, paklausta, ką darytų, jeigu reikėtų apsispręsti būti žemaitė ar aukštaitė, atsakė, kad gal linktų prie žemaičių, nes „mes taip pat nukandame galūnes, sakome: *vaiks, laiks*. Taigi sunkios dilemos atveju, prireikus apsispręsti, taip pat griebiamasi lingvistinio argumento, svarstoma, kuriai iš dviejų pagrindinių lietuvių dialektinių grupių būtų artimesni. Ta proga verta priminti dar kitos, 2001 m. Žemaitijos, Dzūkijos ir Suvalkijos rajonuose mūsų atliktos apklausos duomenis (kvotų metodu pagal amžiaus, lyties ir socialinės padėties požymius atrinkta per 550 asmenų). Į klausimą, pagal ką galima spręsti, kad žmogus yra aukštaitis, žemaitis, dzūkas, suvalkietis, net 82 proc. Žemaitijoje gyvenančių žemaičių nurodė, kad pagal tarmę, o be šių, dar 15 proc. tarmę nurodė kartu su kitais požymiais (papročiais, gyvenimo būdu, charakteriu, elgesiu, apsirengimu, išvaizda).

Bet tai Žemaitijoje ir jos paribyje gyvenančių žmonių nuomonė. Kaip pasiskirstytų atsakymai apklausus ir kituose Lietuvos regionuose bei už Lietuvos ribų gyvenančius žemaičius, prognozuoti negalime ir mūsų apklausose gautųjų duomenų visiems pasaulio žemaičiams ekstrapoliuoti negalime. Tai nėra šio straipsnio tyrimo objektas. Galime tik hipotetiškai spėti, kad užsienyje gyvenančių žemaičių dauguma gali apsispręsti ir kitaip, kaip „pasaulio žemaičių bendruomenės“ nariai, žemaičiams save priskiriantys pagal kilimą „iš Žemaičių žemės“ ir tarmės mokėjimo neiškeliantys į pirmą vietą, kitaip negu dabartiniai žemaičiai, gyvenantys savo regione. Tokią hipotezę vertėtų patikrinti

jau vien dėl to, kad daugelis JAV, Kanadoje, Australijoje ir kitose šalyse gyvenančių žemaičių kilmės asmenų gimtąją tarmę moka daug blogiau negu savo šalies valstybinę kalbą, o emigruodami iš savo tėvynės, daugelis galėjo turėti kiek kitokį požiūrį į žemaitiškumą, negu turi jų tėvynainiai, gyvenantys gimtajame krašte šiandien.

Viduriečiais save laikantys gyventojai (jų daugiausia Akmenės ir Šiaulių rajonuose) negali paaiškinti, iš kur toks jų savivardis atsiradęs – iš aukštaičių viduriečių tarmės ar iš geografinės sąvokos *Vidurio Lietuva* – „viduriečiai, ir tiek“. Tiek „viduriečiai“, tiek linkusieji būti „tiesiog lietuviais“, norėdami savo neutralitetą pateisinti, paprastai akcentuoja gimtosios šnektos originalumą: „Mes juk matome, kad mūsų kalba labai skiriasi nuo telšiškių. Tai kokie mes čia žemaičiai?“ O štai, maždaug 50 metų amžiaus moteris iš Kruopių (miestelis, per kurį eina kalbininkų nubrėžta lingvistinė riba) taip aiškino: „Kai per savi-veiklos festivalį mūsų paprašė kalbėti žemaitiškai, nemokėjome“.

Apskritai klausimai „kuo save laiko“, „kokiam regionui priskiria savo gyvenamąją vietovę“ ir „kur, jų manymu, prasideda kaimyninis regionas“ buvo gana sunkūs daugeliui apklaustųjų. Lengviau į juos atsakoma einant nuo tarmių skiriamosios ribos į vakarus, sunkiau vietovėse, esančiose ant šios ribos, ir dar sunkiau – keletą kilometrų į rytus nuo jos. Gyvenantiems paribyje, kitaip negu gyvenantiems Žemaitijos gilumoje, labai svarbi nacionalinė tapatybė, bet dažnai nesvarbi regioninė. Atsakymai „esame tiesiog lietuviai, to mums visai pakanka ir nekvaršinkite mums galvos su kažkokiais aukštaičiais ir žemaičiais“ arba „kas mes esame, mums neįdomu žinoti, mums tai visai nesvarbu“ tarp paribio gyventojų nėra reti. Tiesa, taip manančių vietinių gyventojų, gimusių ir augusių Žemaitijoje, šiuo metu daug sutinkame ir Klaipėdoje, jos apylinkėse, rečiau – Mažeikiuose ir Palangoje. Kituose Žemaitijos rajonų centruose tokie atsakymai labai reti.

Tenka pripažinti, kad tokia aptariamo paribio gyventojų savimonės išraiška nėra unikali. Panašių nuostatų galime rasti daugelyje paribių: ne tik etnografinių grupių, bet ir tautų gyvenamų plotų sandūrose. Palyginimui galime prisiminti 1993 m. Lenkijos etnologų nustatytas prie pat Lietuvos–Gudijos sienos abiejose pusėse gyvenančių sulenkėjusių gudų ir sugudėjusių lenkų etninio savęs tapatinimo ypatybes. Jiems klausimai apie jų bei jų tėvų ir senelių etninę priklausomybę taip pat atrodė ne tik sunkūs, nelogiški, bet ir nekorektiški, netgi užgaulūs. Pvz., Beniakainių miestelyje (BR) Lenkijos etnologei, iš anksto susitarusiai ir atėjusiai į lenkų šeimą, ir dar kartą pasitikslinus, ar čia tikrai gyvena lenkų šeima, matyt, neinformuotiųjų apie vizitą šeimos nariai rusiškai atsakė: „zdes živut normalnyje liudi“ (Kabzińska-Stawarz 1994: 79–104).

Apskritai keblumas apsispręsti dėl savęs tapatumo brandina savotišką „paribio sindromą“: formuojasi psichologinė būseną ir laikysena, stimuliuojama pastangų tušuoti kultūrinės asimiliacijos apraiškas, išduodančias jas tarmiškai sumaišyta kalba, neaiškiomis regioninio patriotizmo preferencijomis, kilme iš etniškai ar etnografiškai mišrios šeimos ir t. t. Tai skatina individą ieškoti pla-

tesnio, universalesnio savęs tapatumo, kuris aprioriškai saugo nuo neigiamos opinijos dėl tam tikrų neatitikimų įtvirtintiems tos vietovės daugumos gyventojų kultūrinės ar etninės tapatybės standartams. Toks nusiteikimas gali apimti nemažą paribio gyventojų skaičių, o jais apgyventos vietovės gali nusidriekti siauresniu ar platesniu ruožu. Maža to, tokie labilios savimonės gyventojai paprastai gyvena dispersiškai susimaišę su vienos ar kitos lokalinės kultūros „grynuoliais“, asmenimis, kuriems jokių tapatybės dilemų nekyla. Dėl tokios paribio padėties vargu ar įmanoma nubrėžti tikslią skiriamąją liniją, atribojančią skirtingos savimonės gyventojus, kuriuos iš pirmo žvilgsnio atrodytų visai lengva suskirstyti pagal menamas arba kokiuose nors žemėlapiuose pažymėtas „sienas“.

Akmenės rajono šiauriniame bei Šiaulių rajono šiaurės vakarų pakraštyje dalis žemaitiškai kalbančių žmonių, nors jie gyvena ir gana atokiai nuo lingvistinės ribos, taip pat nenori vadintis nei žemaičiais, nei aukštaičiais, bet save vadina *skerslatviais*. Aki-vaizdu, kad tuo atveju, jeigu jų regioninė savimonė būtų konstruojama pagal teritorinę priklausomybę buvusiai Žemaičių seniūnijai, jie vadintųsi, kaip ir kiti to krašto gyventojai, žemaičiais. Bet to, kaip matome, nėra. *Skerslatviai* ten neužima vientiso, monoetniško ploto, o gyvena pramaišiu su žemaičiais, su vadinančiais save aukštaičiais arba su vadinančiais save tiesiog lietuviais⁶. Yra tik mažesnių ar didesnių kaimų, kaip antai Alkiškiai Akmenės rajone, kur jie sudaro didelę dalį arba daugumą gyventojų. Savivardžio „skerslatvis“ kilmę ir prasmę vietiniai gyventojai aiškina nevienodai: 1) tai esantys lietuviai, gyvenantys arti Latvijos sienos, neretai šiek tiek arba neblogai mokantys kalbėti latviškai; 2) mišrių su latviais šeimų palikuonys, metisai, todėl jie – nei latviai, nei lietuviai, o *skerslatviai*; 3) tai – žemaičiai, bet išpažįstantys tą pačią tikybą kaip ir latviai. Taigi – žemaičiai–liuteronai. Iš tiesų, pvz., minėtame Alkiškių kaime gyvenantys skerslatviai liuteronai turi savo bažnyčią, prie jos – gražiai tvarkomas kapines ir, kaip nurodė vietiniai gyventojai, į jų kasmetines religines šventes atvažiuoja daug maldininkų ir iš Latvijos, yra daug tarpusavyje susigiminiavusių žemaičių ir latvių ir dabar sukuriama daug etniškai mišrių šeimų. Apskritai savivardis *skerslatvis* įdomus etimologiniu požiūriu ir turėtų sudominti kalbininkus, kaip kad ir etnonimas *skerslenkis*. Autorius yra atkreipęs dėmesį, kad rusiškai arba baltarusiškai kalbančius lenkus šitaip, o ne „tuteišiu“ ar kaip nors kitaip pravardžiuoja Suvalkijos (o gal ir kitų regionų?) gyventojai bei suvalkiečiai, apsigyvenę Vilniuje.

Lygiai taip pat visų paribio gyventojų sąmonėje labai svyruoja ir Žemaitijos geografinių ribų suvokimas: nuo nežymaus ar žymesnio jos ribų nukėlimo į rytus, iki stulbinamo Žemaitijos susiaurinimo į vakarų pusę. Su Aukštaitija besiribojančią Žemaitijos regiono ribą apklaustieji nurodo pačią įvairiausią. Vyrauja labai ryškiais geografiniais barjeriais nužymėtos ribos suvokimas: į ry-

⁶ Vadinamieji *skerslatviai* atsiduria tarp tų šiaurės Lietuvos gyventojų, tarp kurių šiuo metu būrelis inteligentų iš Vilniaus, Kauno ir Šiaulių atlieka kultūrinę misiją siekdami juos įtikinti esant senovės žiemgalių palikuonimis. „Istorinių šaknų“ požiūriu tokiuose teiginiuose tikriausiai galima rasti tiesos grūdą.

tus – Dubysa, į pietus – Nemunas. Gana dažnai nurodoma savojo administracinio rajono (savivaldybės) riba. Apskritai Dubysa – dažniausiai nurodoma rytinė Žemaitijos riba. Gana dažnai nurodomi Šiauliai, rečiau – Žagarė, Joniškis, Jurbarkas, Raseiniai. Dažnai nurodoma ir kalbininkų nubrėžta tarmių skiriamoji riba. Ją neblogai žino įvairių socialinių sluoksnių gyventojai, gyvenantys prie pat tos ribos, iš toliau nuo jos gyvenančiųjų geriau žino inteligentai. Ir šiuo atveju apie kalbinę ribą dažniau yra girdėję šiaurės, rečiau – pietų žemaičiai, todėl pirmieji ją dažniau kaip regiono ribą ir nurodo. Iš visų tarminiame paribyje apklaustų asmenų tik penki, nurodydami Žemaitijos rytinę ribą, apytikriai minėjo vietoves, esančias netoliausiai nuo buvusios Žemaičių seniūnijos rytinės ribos, vienam iš jų atrodė, kad „Aukštaitija prasideda nuo Kauno“. Bet nė vienas niekur neminėjo Nevėžio upės.

Ne mažiau įdomus reiškinys yra tai, kad daugeliui, save laikantiems žemaičiais, Žemaitijos pakraštys yra ten, kur jis pats gyvena, „o jau ten, už kelių kilometrų prasideda aukštaičiai“ arba „į rytus nuo mūsų – aukštaičiai“. Interviu ėmėjo klausimas: „Kodėl manote, kad ten jau „jie“?“ Atsakymas: „Tai kad kalba jau kitaip negu mes“. Taip mano ne tik gyvenantieji prie tarmių ribos bei atidūrusieji kiek anapus jos į rytus, bet ir vietovėse, nuo minėtos ribos gerokai nutolusiose į vakarus. Štai šilališkiams neretai atrodo, kad Aukštaitija prasideda nuo Tauragės ir/arba nuo Raseinių rajonų ribos, Nemakščių ir Viduklės gyventojams kartais atrodo, kad nebėra žemaičių toliau nuo jų į rytus. Retais atvejais ir Telšių rajono gyventojams atrodo, kad į rytus nuo jų – jau visi aukštaičiai. Apskritai toks galvojimas „Žemaitija baigiasi čia kažkur už mūsų“ labiau būdingas pietų, mažiau – šiaurės žemaičiams.

Galima stebėti gana įdomų nesutapimą: kartais pripažįstama, kad regionas, jų supratimu, yra Žemaitija: „*Na taip, čia – žemaičių žemė... tikriausiai, bet mes nesame žemaičiai*“. Ir tai kalba vietiniai gyventojai, gimę ir augę vietovėse, esančiose tiek į vakarus, tiek į rytus nuo tarmių skiriamosios ribos. Tos pačios tarmės patarmė arba savotiškos rajoninės, papapinės šnektos jau kartais laikomos kita tarme. „*Ten jau darkosi, kažkaip nežmoniškai taria žodžius.*“ Tai paribio ypatybė, kai kalbines izoglosas vykstanti tarminė asimiliacija yra dar labiau išblaškiusi, sudarkiusi. Tokio reiškinio nematyti Žemaitijos ir Aukštaitijos gūdržioje gilumoje, taip pat Žemaitijos vakaruose arba Aukštaitijos rytuose – ten kita patarmė nesukelia „mūsiškių“ pakraščio ir „kitokių“ pradžios jausenos. O paribyje „ne mūsiškiai“ atpažįstami iš kitokio kalbėjimo (tiesa, skerslatviai – dažnai iš kitos tikybos, bet vis dėlto ne visada, nes daug skerslatviais save vadinančių yra ne liuteronai, o katalikai).

Taigi, galima sakyti, reminiscencijų su istorine Žemaitija visai nėra. Tuo labiau, kad save nei šiokiais, nei tokiais vadinantys arba vadinantys aukštaičiais kartais, priešingai, Žemaitiją kelia labai toli į vakarus nuo tarmių ski-

riamosios ribos. Pavyzdžiui, du Kuršėnų „vietiniai aukštaičiai“ Žemaitijos ribą kėlė prie Telšių miesto, vienas – prie Luokės, dar vienas – prie Mažeikių rajono rytinės ribos. Tad jeigu ir galima kalbėti apie kokias nors istorines reminiscencijas, apie politiniu administraciniu, o ne kultūriniu aspektu suvokiamą regioną, tai veikiausiai bus tik gana netolimos praeities reminiscencijos: kaip buvusio Klaipėdos krašto ir Didžiosios Lietuvos riba dešiniajame Nemuno krante arba kaip iki Šiaulių vyskupijos sukūrimo buvusios Telšių vyskupijos riba. Labai panašu, kad kaip tik šių ribų apytikris žinojimas turi tam tikros reikšmės ir Žemaitijos ribų išvaizdavimui. Bet įdomu yra ir tai, kad jau maždaug apie 20–30 km į rytus nuo tarmių ribos net ir retai pasitaikantis vietinių žmonių išvaizdavimas, kad „čia turbūt žemaičių žemė“, visai išnyksta: taip manančių žmonių sunku rasti.

Atsižvelgdami į šiuo metu labiausiai paplitusį polinkį Lietuvos gyventojų regioninę tapatybę sieti su jų tarpe, galime daryti prielaidą, kad tarminė asimiliacija sukelia esminius regioninės savimonės pokyčius. Tačiau pirmiau turime išsiaiškinti, kiek atitinka tikrovę prielaida, kad žemaičiai tarmiškai yra asimiliuojami ir dėl to galime pripažinti, kad jų tarmės plotas mažėja?

Jeigu palyginsime pirmųjų lietuvių tarmių tyrinėtojų ir klasifikuotojų dar XIX a. nubrėžtas tarmių ribas su XX a. ketvirtajame–šeštajame dešimtmečiais nustatytomis ribomis, pamatysime, kad net tais atvejais, kai dėl kiek skirtingos klasifikacijos konkrečias tarmes galima nesunkiai identifikuoti, vis dėlto, tarkime, žemaičių tarmės atveju jų rytinėje riboje išryškėja tam tikri nesutapimai. Pagal XIX a. tyrinėtojų nurodytas ribas žemaičių tarmės plotas vis truputį didesnis, negu nurodo dabartiniai kalbininkai. Jonas Grinaveckis, lygindamas K. Jauniaus ir savo atliktus pietų žemaičių tarmės fonetikos ypatybių tyrinėjimus, nustatė, kad per pusę amžiaus šios tarmės paribyje su aukštaičiais įvyko didelių pasikeitimų, o būtent žemaitiškoji įgijo daug aukštaitiškosios tarmės fonetinių ypatybių (Grinaveckis 1973: 27–37).

Dėmesį atkreipiančių teiginių, tiesa, neilustruojamų kokiais nors empiriniais duomenimis, randame ir kitų kalbininkų darbuose. Antai Zigmas Zinkevičius savo veikale *Lietuvių kalbos istorija* rašo: „Tarmių tarpusavio sąveika – labai sudėtingas, nedaug tyrinėtas procesas. Ta pati tarmė viename pakraštyje gali būti veikama vienos tarmės, kitame – priešingai, pati veikia kaimynę. Tai matyti kad ir iš dviejų lietuvių kalbos tarmių – aukštaičių ir žemaičių – tarpusavio sąveikos. Pietų žemaičių pakraščiai sparčiai aukštaitėja, o pačioje šiaurėje, priešingai, aukštaičiai įgyja daug žemaitiškumų“ (Zinkevičius 1994: 177). Kitame to paties autoriaus veikale *Lietuvių dialektologija* rašoma, kad „džūkavimas vis labiau traukiasi į rytus“ (Zinkevičius 1966: 20). Ar analogiškai į vakarus vis labiau traukiasi žemaitiškumas, šis žymiausias lietuvių tarmių tyrinėtojas aiš-

kiau teigti nesiryžo, nors apie cituotąją žemaičių ir aukštaičių tarmių sąveiką plačiau rašė nurodytame pirmajame veikale. Iš cituoto pasakymo nėra visiškai aišku, ar „...pietų žemaičių pakraščiai aukštaitėja“ kartu siaurėjant žemaičių tarmės arealui, ar arealo plotas nesikeičia, o pakitimai vyksta tik šių žemaičių tarmėje daugėjant aukštaitėybių. Logiška būtų manyti, kad jeigu dzūkavimas vis labiau traukiasi į rytus, žemaičiavimas, stipriai veikiamas bendrinės kalbos ir aukštaičių tarmės, turėtų trauktis į vakarus.

Tiesa, kur kas aiškiau pastaraisiais metais yra pasisakęs kalbininkas Jonas Bukantis. Žurnale „Žemaičių žemė“ išspausdintame populiariame straipsnyje nurodydamas, kad rytiniai žemaičių pakraščiai sparčiau pradėjo aukštaitėti XX a., jis toliau rašo: „Šiuo metu į rytus nuo Tauragės, Raseinių, Kelmės, Kuršėnų žemaitiškai beveik nebekalbama – bendrinė kalba gana sparčiai slenka į vakarus“ (Bukantis 1994: 12). Kitame straipsnyje nurodo, kad palyginti su A. Sallio nurodyta riba, dabar žemaičių–aukštaičių tarmių skiriamoji riba daug kur pasistūmėjusi mažiausiai 20 km į vakarus (Bukantis 2002: 13). Taigi pastaruoju metu jau ir kalbininkai drąsiau pripažįsta, kad tarmių asimiliacija, pasireiškianti veikiamos tarmės ploto mažėjimu, yra gana akivaizdus dalykas.

Pateikti faktai leidžia pagrįstai manyti, kad tarmių asimiliacija vyko ne tik keičiantis pačioms tarmėms, bet ir pamažu, nepastebimai mažėjant žemaičių tarmės plotui. Ar tai galėjo kaip nors turėti įtakos ir žemaitiškosios savimonės ploto siaurėjimui rytinėje Žemaitijos dalyje? Veikiausiai, kad taip. Netgi tuo atveju, kai akivaizdžiai fiksuojame, kad tam tikroje teritorijoje didesnė gyventojų dalis nustojo žemaičiams būdinga tartimi dvi garsius *uo, ie* versti į *ou, ei* (pvz., jau nebesako *nežemaičiuojam*, bet sako *nežemaičiuojam*, nebesako *žėima*, o kaip ir aukštaičiai sako *žiema*) ir atsiskė kitų žemaičiams būdingų tarimo ypatybių, ar galime teigti, kad ta teritorija lingvistiniu požiūriu jau yra „nužemaitinta“? Ar, kalbininkų manymu, taip imantys kalbėti paribio gyventojai ir toliau kalba žemaitiškai, ar jau aukštaitiškai ir ar teisinga bus taikyti jiems kitokius tarminio priskyrimo standartus negu tiems, kurie pagal šiuos tarimo požymius kalbininkų jau seniai buvo perskirti kaip aukštaičiai ir žemaičiai?

Bet klausimas dėl kalbinių pakitimų atsirandančių ar neatsirandančių pokyčių tebėra neatsakytas. Juk niekas nesiryžta svarstyti, ar tam tikro ploto gyventojų prigimtinės tarmės praradimas ir perėjimas prie bendrinės kalbos arba aiškiai identifikuojamos aukštaičių tarmės vartojimo kasdienybėje yra susijęs su tų gyventojų savimonės pasikeitimu, ar savo tėvų ir senelių tarmę praradę arba prarandantys individai toliau tapatinasi su paliktosios tarmės bendruomene, ar siekia tapatintis su kita, kurios tarme (arba bendrine kalba) pradėjo kalbėti.

Tiesa, pastarieji gerai parodo reiškinio geografinę sklaidą, bet ne visada čia atsispindi kiekybiniai dalykai. Mūsų aptariamam atveju tai yra labai svarbu.

Todėl be papildomo komentaro skaitytojas negalės susidaryti išsamesnio vaizdo, kokia yra kiekybinė žemaitiškos ir aukštaitiškos savimonės sklaida abipus minimos lingvistinės ribos. Šio pobūdžio skirtumai, bendrais bruožais aptariant, yra tokie: į vakarus nuo kalbininkų nurodytos lingvistinės ribos, t. y. „žemaitiškojoje“ pusėje, žemaičiais savęs nelaikė 11 procentų šios zonos apklaustųjų, iš gyvenančiųjų kaimuose ir miesteliuose, per kuriuos eina kalbininkų nubrėžta linija, žemaičiais savęs jau nelaikė 31 proc., o gyvenantieji nuo 1 iki 20 km į rytus nuo lingvistinės ribos („aukštaitiškojoje“ pusėje) nelaikantys savęs žemaičiais jau sudarė 88 proc. visų šios zonos apklaustųjų.

Be to, žvelgiant į pateiktą schemą, iš pirmo žvilgsnio galėtume sakyti, kad tarmių ir savimonės arealų ribų kardinalaus nesutapimo lyg ir nėra, nors savimonės izoglosa yra daug labiau išblaškyta negu lingvistinė ir pirmąją pavaizduoti topografiškai būtų labai sunku. Galėtume taip pat sakyti, kad geografiniu požiūriu nėra kardinalaus žemaitiškumo ploto sumažėjimo, aukštaitiškumui pasislenkant į vakarus, jeigu neatkreiptume dėmesio į vieną išskirtinį faktą: Žemaitijos pusėje aukštaičiais save įvardijantys arba manantys esą *tik lietuviai* yra daugiausiai jaunimas, o Aukštaitijos pusėje sutinkami asmenys, vadinantys save žemaičiais, yra pagyvenę ir senyvo amžiaus žmonės. Tyrimo duomenys parodė, kad tarp respondentų, gyvenančių „žemaitiškojoje“ lingvistinės ribos pusėje ir nelaikančių savęs niekuo arba laikančių save aukštaičiais, maždaug 60 proc. sudarė žmonės jaunesni kaip 50 metų. O „aukštaitiškojoje“ pusėje daugiau kaip 70 proc. laikančių save žemaičiais arba „nei šiokiais, nei tokiais“, sudarė asmenys vyresni kaip 50 metų. „Žemaitiškosios“ pusės paribyje galima rasti individų, kurie net kalbėdami žemaičių tarme ginčija savo žemaitiškumą.

Akmenės rajone Mergelūčių kaime (apie 5 km į vakarus nuo kalbininkų nubrėžtos tarmių skiriamosios ribos) maždaug 30 metų vyras, laikantis save *viduriečiu*, bet ne žemaičiu, kartu nemanė, kad čia esanti Žemaitija (nors esąs girdėjęs, kad Akmenės rajonas – tai Žemaitija), nes jų, čia gyvenančių žmonių, kalba, jo manymu, labai skiriasi nuo telšiškių ir mažeikiškių. Nors kalbėjo aiškia žemaičių tarme, nesutiko, kad jo šneka – žemaitiška: „Čia nieks nekalb žemaitiškā“. Autoriui pakartojus taip pat žemaitiškai šią respondento frazę, pastarasis ėmė juoktis ir aiškino, kad tai tik jo tartis esanti tokia, bet pridūrė, jog „žmuonės pas mum nežemaičiu“. Tuo tarpu kita vyresnio amžiaus moteris iš to paties kaimo, nors ir teigė, kad jie „gal ir ne žemaičiai“, nes nekalbantys žemaitiškai, bet pripažino, kad visas Akmenės rajonas – Žemaitija. Dar kita, gerokai pagyvenusi to kaimo moteris pripažino, kad taip, ji ir šio kaimo gyventojai yra tikri žemaičiai, o jų kalba – žemaitiška.

Taigi nors kultūrinių arealų plotų pokyčiai pastaraisiais dešimtmečiais geografiškai sunkiau apčiuopiami, tačiau matyti aiškus pasislinkimas jaunimo savimonės požiūriu. Akmenės rajone, pavyzdžiui, akivaizdus ir toks reiškiny. Jauni tėvai viešose vietose (gatvėje, parduotuvėje, autobuse, stotelėje ir t. t.),

kalbindami savo mažamečius vaikus, vis dėlto dar dažniau šneka su jais žemaitiškai, tačiau jaunuoliai ir merginos tose pačiose vietose, ypač rajono centre, savo kalboje aiškiai vengia tarmybių arba tarmiškų posakių, žodžius maišo su bendrinės kalbos posakiais. Panašų reiškinį kalbininkai yra aprašę dabartiniame Mažeikių mieste (Girdenis 1996: 2–3). Vadinasi, galime pagrįstai manyti, kad prieš keletą dešimtmečių Žemaitijos pusėje turinčių aukštaitiškąją savimoneę galėjo ir nebūti arba būti labai mažai, o Aukštaitijos pusėje žmonių su žemaitiška savimone turėjo būti kur kas daugiau, negu yra šiuo metu. Arba kitaip sakant, žemaitiškumo palei tarmes skiriančią liniją būta daugiau, negu yra šiandien, ir yra jo mažėjimo tendencija⁷.

Išvados

Žemaičių, gyvenančių prie kalbininkų nustatytos aukštaičių ir žemaičių tarmių skiriamosios ribos, apklausa parodė, kad savo priklausymą žemaičių bendruomenei kasdienybėje jie pirmiausia remia kultūrinio savitumo suvokimu, ir itin svarbi vieta atitenka tarmei. Nors prie pat kalbininkų nustatytos aukštaičių ir žemaičių tarmių skiriamosios ribos „aukštaitiškojoje“ pusėje dar galima rasti gyventojų, turinčių žemaičio savimoneę, jie yra gana ryški mažuma. Todėl ir kalbant apie paribio žemaičių savimoneės ribos geografinį išsidėstymą bei jos raidos tendencijas, ten dabar gyvenančius žemaičius traktuojame ne kaip buvusios Žemaičių seniūnijos teritorinę politinę, o kaip kultūrinę, pagal tarmę ir tradicinės kultūros bruožus save identifikuojančią bendruomenę. Tačiau neturime pakankamai duomenų, kad galėtume šį teiginį ekstrapoliuoti ir žemaičiams, gyvenantiems už Žemaitijos ribų, pirmiausia gyvenantiems ne Lietuvoje. Remiantis iki šiol atliktais istorikų bei kalbininkų tyrinėjimais, galima teigti, kad žemaitiškumo sampratos metamorfozė (perėjimas nuo politinės administracinės prie kultūrinės žemaičio sąvokos) užsimezga ir realizuojasi XIX a., bet jokio staigaus pasikeitimo, kurį galėtume apibrėžti kaip nors chronologiškai, negalime fiksuoti nei liaudies savivokoje, nei tarp šviesuomenės. Nors šiaip metamorfozė chronologiškai glaudžiai siejasi su lietuvių tautinio sąjūdžio epocha, XX a. pradžioje ambivalentiška žemaičio samprata dar buvo palyginti dažnas reiškinys. Žemaitiškumas su žemaičių tarmės vartojimu vis labiau imtas tapatinti atsikūrus Lietuvos valstybei. Istorinės administracinės teritorinės

⁷ Pripažįstant tai kaip nepageidautiną dalyką, kaip signalą valstybės lygiu atkreipti dėmesį į lokaliųjų kultūrų apsaugą, straipsnio autorius mano, kad tai įgyvendinti galima tik koreguojant kultūros ir regioninio planavimo politiką, bet visiškai nebūtina pereiti prie federacinio valstybės sandaros modelio.

priklausomybės prasme suvokiama žemaičių regioninė savimonė šiuo metu yra galutinai išnykusi.

Remiantis naujausia ekspedicijose surinkta empirine medžiaga, galima teigti, kad dabartiniams žemaičiams save tapatinant ir atskiriant nuo nežemaičių svarbiausias rodiklis – ne gyvenamoji teritorija, ne menama istorinė Žemaitija, o kitokia kalba. Absoliuti dauguma respondentų nežino nei kalbininkų pripažintos aukštaičių–žemaičių tarmių skiriamosios ribos, nei istorinės Žemaitijos ribų. Žemaitija, jų manymu, baigiasi ten, kur prasideda *kitaip negu mes kalbantys* gyventojai, kurių kalba, jų manymu, yra šiek tiek nukrypusi nuo normos. Suvokimas, kad Žemaitija yra dar ir ten, kur kalbama „ne visai žemaitiškai“, yra gana retas reiškinys. Bet ir tuo atveju respondentų atsakymai koreliuoja ne su nuoroda į istorinės Žemaitijos ribas, o veikiau į Telšių vyskupijos ribas XX a. bei į prieškarinių „žemaitiškų apskričių“ ribas.

Palyginus daugelyje ankstesnių darbų pateikiamus duomenis su šiuo metu fiksuojamu kultūriškai suprantamų žemaičių apgyventu arealu, galima teigti, kad per XX šimtmetį jis yra kiek pakitęs, tiksliau – sumažėjęs. Žemaičių tarmės plotas mažėja, o tai savo ruožtu daro įtaką ir jų savimonei: net į vakarus nuo kalbininkų nubrėžtos aukštaičių ir žemaičių tarmių skiriamosios ribos daugėja vietinių gyventojų, nelaikančių savęs žemaičiais. Gyventojų, save tapatinančių su žemaičiais, apgyventas plotas neturi aiškių ribų, jis nesutampa su kartografuotu žemaičių tradicinės materialinės kultūros arealu, bet geografiškai yra artimesnis žemaičių tarmės plotui. Žemaičių ir aukštaičių tarmių paryšyje savimonės izofona yra taip pat išblaškyta, kaip ir tradicinės materialinės kultūros reiškinų. Orientacine linija laikant kalbininkų nustatytą lingvistinę ribą, savimonės izofona svyruoja nuo jos į abi puses bendrame beveik 40 km pločio ruože. Vargu ar įmanoma topografiškai ją pavaizduoti ne tik todėl, kad visu paribiu randame sporadinių, vietinės kilmės aukštaitiškos savimonės gyventojų išsibarstymą žemaičių tarmės arealo rytiniame pakraštyje, bet ir toki pat gyventojų su žemaitiška savimone išsibarstymą aukštaičių tarmės arealo vakariniame pakraštyje. Nubrėžti tokią ribą būtų labai sunku ir dėl to, kad kai kuriose vietovėse tarmių arealų sandūroje yra sancaupos vietinių gyventojų, neturinčių aiškios lokalinių bendruomenių savimonės. Žemaitiškumas respektabilus tarp pagyvenusių ir senyvo amžiaus paribio gyventojų, bet kur kas mažiau respektabilus tarp jaunimo. Visa tai leidžia pagrįstai teigti, kad ne tik tarmių, bet ir savimonės pakitimų lygmeniu vyksta žemaičių asimiliacija, aukštaitėjimas arba „lietuvejimas“ atsisakant ir žemaitiškosios savimonės.

Literatūra

- Afanasjev Dmitrij. 1861. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Kovenskaja gubernija*. Sankt Peterburg.
- Aleksandravičius Egidijus. 1995. Žemaitija XIX amžiuje: kraštas ir valdymas, *Žemaičių žemė* 2: 12.
- Bastelis J. 1943. Žemaičių žemė ir jos žmonės, *Žemaičių žemė* 07 03: 4.
- Beliūnienė Aldona ir kt. (sud.). 2002. *Lietuva žemėlapiuose*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Błaszcyk Grzegoż. 1985. *Żmudź w 17 i 18 w.: zaludnienie i struktura spoteczna*. Poznań: Prace univ. im. A. Mickewicza.
- Bukantis Jonas. 1994. Ar negalima geriau?, *Žemaičių žemė* 3: 12.
- Bukantis Jonas. 1995. Etnokultūros puoselėjimas Klaipėdoje, *Žemaičių žemė* 2: 7.
- Bukantis Jonas. 2002. Žemaičių kalba šiandien ir jos išlikimo perspektyvos, *Žemaičių žemė* 2: 12–13.
- Daukantas Simonas. 1976a. *Raštai* 1. Vilnius: Vaga.
- Daukantas Simonas. 1976b. *Raštai* 2. Vilnius: Vaga.
- Daukantas Simonas. 1996. *Laiškai Teodorui Narbutui*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Girdenis Aleksas. 1996. Nieka brongesnė è netorem..., *Žemaičių žemė* 3: 2–3.
- Grigas Kazys. 1983. Simonas Daukantas ir lietuvių tautosaka, Jurgutis V., Kazlauskienė B. (sud.). *Simonas Daukantas. Žemaičių tautosaka* 1: 11–42. Vilnius: Vaga.
- Grinaveckis Vladas. 1973. *Žemaičių tarmių istorija*. Vilnius: Mintis.
- Jonikas Petras. 1952. *Lietuvių kalbos istorija*. Chicago: Terra.
- Jonikas Petras. 1987. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Chicago: Lituaniistikos instituto leidykla.
- Jurkus J. Kas tie žemaičiai?, *Žemaičių žemė* 1944 05 20: 4.
- Juška Jonas. 1861. *Kalbos Letuviszko lėzuvo ir lėtuviszkas statraszimas arba ortografijo*. Peterburgas: Spaustuvė Mokslu Akademijos.
- Kabzińska-Stawarz Iwona. 1994. „I po co ta granica?“, *Etnografia Polska* 1/2 (XXXVIII): 79–104.
- Kalnius Petras. 2002. Lietuva, Žemaitija, regionai..., *Kultūros aktualijos* 3: 10–13.
- Kalnius Petras. 2004. Lokalinių kultūrų apsauga – alternatyva savivaldos regionų kūrimui, Kondratienė V. (sud.). *Lietuvos regioninė politika ir teritorinės sandaros tobulinimas*: 56–67. Vilnius: Etninės kultūros globos taryba.
- Klementas Antanas. 1972. *Žemaitiška giesmelė*. Vilnius: Vaga.
- Merkys Vytautas. 1976. Įvadas ir paaiškinimai, Simonas Daukantas. *Raštai* 2. Vilnius: Vaga.

- Miknys Rimantas, Motieka Egidijus. 1990. Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės politinės kūrimosi ypatybės, Aleksandravičius E. (red.). *Lietuvių atgimimo istorijos studijos 1. Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*: 85–125. Vilnius: Sietynas.
- Mikšytė Regina. 1993. *Antanas Baranauskas*. Vilnius: Vaga.
- Motieka Egidijus. 1996. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos 11. Didysis Vilniaus seimas*. Vilnius: Mokslas.
- Mukienė Danutė. 2003. Kor žemaitems svarbiausė aikštė ėr paminklos?, *Žemaičių žemė* 3: 38–41.
- Ørveile Finn. 1997. Åge Meyer Benedictsen (1866–1927), *Åge Meyer Benedictsen. Lietuva. Bundanti tauta*: 250–273. Vilnius: Tyto Alba.
- Pervaja vseobščaja perepisj naselenija Rossijskoj imperii. 1901. *Vilenskaja gubernija IV*. Sankt-Peterburg: Centralnyj statističeskij komitet ministerstva vnutrennich del.
- Pervaja vseobščaja perepisj naselenija Rossijskoj imperii. 1904. *Kovenskaja gubernija XVII*. Sankt-Peterburg: Centralnyj statističeskij komitet ministerstva vnutrennich del.
- Salys Antanas. 1966. Žemaičiai. Vardas ir ribos, *Lietuvių enciklopedija XXXV*: 194–198.
- Salys Antanas. 1992. *Raštai 4*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Stolpianskij Nikolaj. 1866. *Deviatj gubernij Zapadno ruskogo kraja*. Sankt Peterburg.
- Subačius Giedrius. 1998. *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Tautavičius Adolfas. 1981. Žemaičių etnogenezė (archeologijos duomenimis), Volkaitė-Kulikauskienė R. (red.) ir kt. *Iš lietuvių etnogenezės*: 27–33. Vilnius: Mokslas.
- Terentjeva L. N. (red.). 1985. *Istoriko-etnografičeskij atlas Pribaltiki. Zemledelije 1: žemėlapiai*. Vilnius: Mokslas.
- Višinskis Povilas. 1964. *Raštai*. Vilnius: Vaga.
- Volter Eduard. 1887. *Ob etnografičeskoj poezdke po Litve i Žmudi letom 1887 goda*. Sankt-Peterburg: Tipografija Akademiji nauk.
- Zinkevičius Zigmąs. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Vaga.
- Zinkevičius Zigmąs. 1977. Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės, *Baltistica* 13(1): 237–244.
- Zinkevičius Zigmąs. 1987. *Lietuvių kalbos istorija 2. Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Zigmąs. 1994. *Lietuvių kalbos istorija 4. Lietuvių kalba naujaisiais laikais*. Vilnius: Mokslas.

Self-awareness of the Local Population of the Boundary of Upper Lithuania (Aukštaitija) and Samogitia (Žemaitija)

Petras Kalnius

Summary

Due to intensification of regional self-awareness of the population in present-day Lithuania and through emerging debates on the necessity and possibilities for self-government of the country's ethnographic regions, the official recognition of such regions is becoming a new topic of debate. The question of dividing Upper Lithuania and Samogitia regions, raises a great many of the arguments. Linguists – dialectologists and ethnography experts, who have tried to establish a boundary between these communities according to distinctions of traditional culture, have drawn quite an accurate geographical dividing line between the two Lithuanian regional communities. The Upper Lithuanians and Samogitians, however, have not established correspondence with the boundary deduced by linguists. By analyzing the self-awareness of the people, who live on the boundaries of Upper Lithuania and Samogitia ethnographic regions, the author of this article makes an attempt to delineate the territory occupied by people who have Upper Lithuanian self-awareness; he is also trying to determine where the Eastern border of the population lies, which identifies itself as Samogitian; does it coincide with the dividing line of the Upper Lithuanian and Samogitian dialects, established by linguists, how much does it disagree with the boundary, determined by the ethnography experts and how the geographically positioned line of self-awareness changed during the XXth century.

The article is based on the newest data, collected during ethnographic expeditions: during the period from 2002 to 2003 the author completed a survey in fifty boundary localities of Upper Lithuanian and Samogitian dialects using the interview method with participation of approximately 300 respondents. The material obtained is compared with the data of studies, completed by linguists, historians and ethnology experts.

The author perceives Samogitians not as the territorial political community of Samogitia eldership, which was subordinated by the Great Duchy of Lithuania till the XVIII century, but as the cultural community, which identifies itself by the dialect and attributes of traditional culture. The metamorphosis of the conception of being Samogitian (transition from the political administrative to cultural conception of Samogitian) had started and materialized itself in the XIX century. Although the transition from the territorial conception of Samogi-

tian to cultural conception of Samogitian is closely related to the period of the Lithuanian national movement at the end of the XIX century, the ambivalent conception of the Samogitian at the start of the XX century was a relatively frequent phenomenon. Being Samogitian was more and more often identified by the use of the Samogitian dialect only after the restoration of the state of Lithuania. Currently, regional self-awareness of Samogitians, from the point of view of historical administrative territorial dependence, is completely extinct.

As the empirical data, collected during expeditions, shows, it should be said that the most commonly mentioned indicator of self-identification of present-day Samogitians and their differentiation from non-Samogitians is not the territory of residence, not the apparent historical Samogitia, but the difference in language. The absolute majority of respondents know neither the dividing line between Upper Lithuanian and Samogitian dialects, established by linguists, nor the historical borders of Samogitia. According to their opinion, Samogitia ends where people *“who speak differently than we do”* originate, and whose language, according to them, varies somewhat from the norm. The understanding that Samogitia is also where a language *“close to Samogitian”* is spoken is a rather rare phenomenon. However, even in that case answers of respondents are not associated with reference to historical borders of Samogitia, and are more associated with the borders of Telšiai diocese (during the XX century it did not coincide with the historical border of Samogitia and was out of the line of Samogitian dialect use).

Comparing the data available from many previous works with the currently recorded habitat populated by Samogitians, understood from the cultural viewpoint, it can be said that during the XX century it underwent some change; it had decreased. The area of Samogitian dialect is decreasing and it in turn has an impact on their self-awareness: even to the West from the dividing line between Upper Lithuanian and Samogitian dialects, established by linguists, the number of local people, who do not consider themselves Samogitians, is increasing. There are townships and villages established on the boundary of Upper Lithuanian and Samogitian ethnographic regions, where local residents identify themselves differently: some of them consider themselves Upper Lithuanians, others consider themselves Samogitians, some consider themselves neither, but express the opinion that they are Lithuanians.

There are even ethnical Lithuanians found densely residing in separate villages, at the border of Latvia, who, from the regional viewpoint, consider themselves a certain intermediate local cultural group between Lithuanians and Latvians, which has its own special name, i.e. *skerslatviai* (not true Latvians; to be more precise, Lithuanians who have a tendency to being Latvian).

The area, populated by people who identify themselves as Samogitians, does not coincide with the habitat of the traditional material culture of Samogitians and only partially coincides with the area of Samogitian dialect. The isophone of self-consciousness on the boundary of Samogitia and Upper Lithuania is also diffuse, as is common with various phenomena of material culture. If the linguistic border, established by linguists, is to be considered the reference line, then the isophone of self-consciousness fluctuates from it in both directions in the spread of a 40 km joint area. Topographical depiction of it is hardly possible. All of the above allows the well-founded statement that during the whole XX century not only dialect assimilation, but also assimilation of Samogitians' level of self-consciousness changes and becoming Upper Lithuanians or "Lithuanians", was taking place at the same time that Samogitian self-awareness was being renounced.

Gauta 2004 m. gegužės mėn.

